

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Magdaleny Majewskiej
pt. „Pamięć krajobrazu wyludnionych miejscowości w polskiej części dawnych Prus
Wschodnich – materialny wymiar przerwania ciągłości osadnictwa”**

**wykonanej pod kierunkiem
prof. nadzw. dr. hab. Andrzeja Rykały
oraz promotora pomocniczego dr. Tomasza Figlusa
w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
Uniwersytetu Łódzkiego**

Uwagi wstępne

Niniejsza ocena rozprawy doktorskiej została przygotowana w odpowiedzi na pismo prof. UŁ dr. hab. Bogdana Włodarczyka – Przewodniczącego Komisji Uniwersytetu Łódzkiego ds. stopni naukowych w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna – wraz z informacją, że zgodnie z uchwałą Komisji UŁ ds. stopni naukowych podjętą na posiedzeniu w dniu 25 maja 2021 r. powołano mnie na recenzenta niniejszej rozprawy doktorskiej.

Praca wpisuje się z jednej strony w nurt badań z zakresu geografii historycznej i geografii osadnictwa a także z zakresu nowych kierunków badań nad dziedzictwem, szczególnie geografii dziedzictwa i krajobrazu dziedzictwa. Z drugiej zaś strony tematyka pracy, jak i jej interdyscyplinarne wyniki, dotyczą tak zwanej współczesnej przeszłości, stanowiąc odrębny dział badań w archeologii. Anna Majewska, jako Autorka ocenianej dysertacji, ma jak największe kompetencje do podjęcia tego rodzaju badań, bowiem jest absolwentką zarówno archeologii, jak i geografii. Potrafiła więc połączyć metody i narzędzia badawcze z obu tych dyscyplin w jedną, jakże interesującą naukowo całość. Wstępne ustalenia Autorka poczyniła w ramach projektu badawczego nt. „Relikty zanikłych jednostek osadniczych na pograniczu mazursko-mazowieckim”, mającego charakter pilotażowy.

Praca ma charakter nowatorski, bowiem w dotychczasowych badaniach nie poświęcano zbyt dużo miejsca depopulacji miejscowości dawnych Prus Wschodnich w

granicach współczesnej Polski, ani tym bardziej ich krajobrazowym skutkom. Co prawda opublikowano kilka przyczynkarskich tekstów poświęconych głównie zaginionym i wyludnionym wioskom Puszczy Piskiej oraz Puszczy Napiwodzko-Ramudzkiej, ale skala zjawiska depopulacji miejscowości, jej przebieg i skutki, przede wszystkim materialne i krajobrazowe, nie zostały dotąd zdiagnozowane. Oceniana dysertacja wypełnia tę lukę badawczą, a jej podjęcie przez Doktorantkę należy ocenić pozytywnie.

Formalna ocena pracy

Rozprawa liczy 378 stron i jest podzielona na sześć części. Autorka nie używa ani w spisie treści, ani w tytułach poszczególnych części pojęcia „rozdział”, podaje go dopiero w podsumowaniu. Ponieważ jednak numeruje części pracy, także wprowadzenie i podsumowanie, nie można ich nazwać rozdziałami. Stąd też w recenzji będę stosowała podział strukturalny na części, rozdziały i podrozdziały. Jest to struktura złożona, bowiem występują także podrozdziały trzeciego rzędu. Po tekście zasadniczym rozprawy został umieszczony spis 203 rycin (z tytułami i dośnośnikami do konkretnej strony) oraz spis 11 tabel (także z tytułami i dośnośnikami do stron, w których są zamieszczone).

Bardzo obszerna jest bibliografia, licząca 23 strony. Wyróżniono w niej źródła archiwalne, publikacje opublikowane (aż 597!), publikacje nieopublikowane, strony internetowe oraz akty prawne. W opracowaniach opublikowanych znalazły się zarówno teksty naukowe, jak i popularnonaukowe; prace zwarte, rozdziały w monografiach, artykuły w czasopismach. Warto by wyróżnić z tego działu wspomnienia, które widziałabym raczej w źródłach drukowanych niż w opracowaniach. W mojej ocenie publikacje nieopublikowane powinny być zaliczone do źródeł, jak chociażby karta cmentarza znajdująca się w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, czy też Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, dokumentacje z badań i materiały dokumentacyjne Archeologicznego Zdjęcia Polski. Zabrakło informacji skąd Autorka zaczerpnęła te materiały, czy ze zbiorów własnych, czy z konkretnego muzeum? Natomiast w aktach prawnych warto by umieścić chociażby *Ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 2003 r., w której jest mowa m.in. o krajobrazie kulturowym, cmentarzach i zabytkach archeologicznych. Co prawda Autorka zacytowała tę ustawę przy definicji krajobrazu kulturowego (s. 44), jednak nie umieściła jej w bibliografii.

Ostatnim zestawieniem są materiały kartograficzne pogrupowane w kilka zespołów: 1) dane pomiarowe chmury punktów z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, 2) fotogrametryczne zdjęcie lotnicze z zasobów GUGiK, 3) kompozycje barwne zdjęć

satelitarnych z zasobów Google Earth, 4) arkusze historycznej mapy *Topographische Karte Meßtischblatt*. Te ostatnie są szczególnie wartościowe i obszerne ilościowo, bowiem łącznie Autorka przeanalizowała 237 arkuszy.

Całość uzupełnia autorska mapa pn. „Wyludnione miejscowości w polskiej części dawnych Prus Wschodnich” o wymiarach 100 cm x 71 cm. Zaznaczono na niej południki i równoleżniki, granice województw, historyczną granicę Prus Wschodnich z 1939 r., stolicę województwa, miasta na prawach powiatu i siedziby powiatów ziemskich, inne wybrane miejscowości, zabudowania, drogi, lasy i zadrzewienia, wody powierzchniowe, rzeki i strumienie. Na tę bazę nałożono dane uzyskane z kwerend archiwalnych i bibliograficznych, a przede wszystkim z badań terenowych, tj. wyludnione miejscowości: wielozagrodowe (wieś, osada, kolonia, przysiółek) oraz jednozagrodowe (dwór, folwark, inna miejscowość jednodworcza, leśniczówka, gajówka, dom leśny). Na mapie dodano zdjęcia kilku wybranych opuszczonych domostw i cmentarzy.

Tekst główny jest bogato ilustrowany archiwalnymi i współczesnymi zdjęciami i mapami, a także opracowaniami danych z chmury punktów, lotniczego skanowania laserowego, numerycznego modelu terenu i innych. Autorka zastosowała w tekście głównym przypisy harwardzkie (bibliograficzne), przy czym w tego typu przypisach podaje się samo nazwisko, a nie skrót imienia i nazwisko. Natomiast w przypisach dolnych Doktorantka umieściła odwołania do źródeł archiwalnych oraz dodatkowe wyjaśnienia, których w moim odczuciu jest zdecydowanie za dużo (aż 370). Wiele z nich można było wprowadzić do tekstu zasadniczego, by lepiej wyjaśnić złożone niekiedy zależności i uwarunkowania. Formalna ocena pracy jest wysoka, tytuł rozprawy i jego struktura nie budzą żadnych zastrzeżeń.

Merytoryczna ocena pracy

We wprowadzeniu Autorka przedstawiła przedmiot badań, główne założenia, tj. cele i hipotezy badawcze, omówiła zakres czasowy i przestrzenny oraz zaprezentowała stan badań z uwzględnieniem studiów europejskich oraz studiów polskich. Przedmiotem swoich badań Pani Anna Majewska uczyniła wyludnione miejscowości, w których doszło do przerwania ciągłości osadnictwa między końcowym etapem II wojny światowej a 2020 r. Obszarem badawczym był teren południowej części dawnych Prus Wschodnich z 1939 r. Za podstawę wydzielenia obiektów do analizy przyjęto informacje o miejscowościach zawarte w treści arkuszy mapy topograficznej *Topographische Karte Meßtischblatt* wydawanej w serii w latach 1920-1938. To źródłowe wydawnictwo kartograficzne, bardzo szczegółowo przeanalizowane, pozwoliło Autorce objąć cały obszar badań.

W dalszej części mgr Anna Majewska omówiła szereg pojęć, które pojawiały się w przestudiowanej literaturze angielskiej, niemieckiej, czeskiej oraz polskiej. Były to – oprócz wyludnionych miejscowości, które Autorka wybrała do tematu swojej dysertacji – zanikające miejscowości, pustka osadnicza, osady: zaginione, zanikłe, czy wymarłe, poza tym miejscowości zlikwidowane oraz wsie niezasiedlone po 1945 r.

W pracy wyróżniono cztery zasadnicze cele badawcze: 1) „Zdiagnozowanie przyczyn i okoliczności przerwania ciągłości osadnictwa we współcześnie niezamieszkanym dawnym wiejskich jednostkach osadniczych obszaru badań”; 2) „Określenie liczby i typów opuszczonych miejscowości znajdujących się na obszarze badań oraz omówienie przestrzennego wymiaru przerwania ciągłości osadnictwa”; 3) „Określenie przyczyn, rodzajów, kierunków, przebiegu oraz stopnia przekształceń reliktyw struktury krajobrazowej wyludnionych miejscowości”; 4) „Wyszczególnienie, jakiego rodzaju informacje o przeszłości zapisane są w materialnej pamięci krajobrazu zanikających miejscowości” (s. 6).

Postawiono również dwie hipotezy badawcze: 1) „Rozkład przestrzenny wyludnionych miejscowości znajdujących się w części byłych Prus Wschodnich włączonej do Polski w 1945 r. jest nierównomierny”, 2) „Relikty wyludnionych miejscowości jako składowe materialnej pamięci ich krajobrazu stanowią wyjątkowe i bogate źródło informacji, zarówno o dawnym funkcjonowaniu miejscowości jako zamieszkanym jednostek osadniczych, jak również procesów i przekształceń zachodzących po przerwaniu ciągłości osadnictwa. Wskazują również na to, jak krajobraz przechowuje informacje o przeszłości i w jaki sposób są one przetwarzane w wyniku przebiegu procesów naturalnych i antropogenicznych” (s. 7).

Ciekawym i wiele wnoszącym podrozdziałem jest 1.4, w którym Autorka zaprezentowała stan badań w perspektywie długiej tradycji i okazałego dorobku badaczy angielskich i czeskich, oscylującego wokół geografii osadnictwa, interdyscyplinarnych studiów krajobrazowych oraz archeologii współczesności. Wśród innej literatury Anna Majewska wymieniła prace włoskie, hiszpańskie, rumuńskie i niemieckie. W Polsce jeszcze w latach 70. XX w. nie prowadzono tego typu badań oceniając je jako niepotrzebne. Później skupiano się głównie na wymarłych osadach średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Badania nad materialnym wymiarem przerwania ciągłości osadnictwa w XX w. rozpoczęły się stosunkowo niedawno (pocz. XXI w.) i wciąż są nieliczne. Szkoda, że na mapce (ryc. 9) przedstawiającej całkowicie wyludnione wiejskie jednostki osadnicze we współczesnych badaniach polskich, z obszaru objętego niniejszą rozprawą, zaznaczono jedynie powiat piski (Puszcę Piską). Brakuje natomiast obszaru obecnego Poligonu Muszaki (pogranicze

powiatów szczycieńskiego i nidzickiego), w którym znajduje się kilka wyludnionych po 1945 r. wsi opisywanych m.in. przez Sławomira Ambroziaka. Autorka co prawda w tytule ryciny zastrzegła, że jest to wybór, jednak w kontekście tematu pracy powinna ująć wszystkie obszary, o których pisano, z terenu dawnych Prus Wschodnich objętych jej badaniami.

W części drugiej poświęconej założeniom teoretyczno-metodycznym Autorka przedstawiła interdyscyplinarny charakter pracy, przy czym największą uwagę skupiła na omówieniu geografii historycznej i archeologii współczesności. Scharakteryzowała też pojęcia materialności i pamięci krajobrazu, opierając się m.in. na literaturze z zakresu metodologii historii i antropologii kulturowej. W tym fragmencie pracy warto by zdefiniować także pojęcie dziedzictwa kulturowego, z którym tak mocno związana jest pamięć krajobrazu. Przecież dziedzictwo to nic innego jak spuścizna pozostawiona po przodkach, ale opatrzona elementem wartościowania. Tak więc nie cała historia, czyli dzieje przeszłe są dziedzictwem, ale tylko ta część, która w jakimś zakresie została przez następne pokolenia zaakceptowana i włączona do systemu ich wartości. W kontekście recenzowanej dysertacji i rozważań, które Autorka czyni w wielu miejscach swojej pracy, trzeba by rozróżnić dziedzictwo niechciane, porzucone, zapomniane, od tego, które dzisiaj jest odkrywane i poznawane na nowo. Może to być dziedzictwo ziemi, krajobrazu, rzeczy i innych materialnych nośników (pamięci historycznej), na które Anna Majewska w pracy się powołuje (zob. s. 5, 6, 8, 9, 36, 47, 59, 263, 309, 333, 339, 341).

Kolejny podrozdział Doktorantka poświęciła przestrzeniom wyludnionych miejscowości w ujęciu zgeneralizowanym i szczegółowym: jako punkty i miejsca oraz w ujęciu horyzontalnym i wertykalnym. Tekst opatrzyła schematycznym przedstawieniem analiz przestrzennych, które w dobry sposób zwizualizowało omawiane struktury krajobrazowe.

Ostatni podrozdział poświęcono źródłom, metodom oraz technikom badawczym zastosowanym w pracy. Od dobrego doboru źródeł oraz poprawnego zastosowania wybranych metod i technik badawczych, zależy poprawność wyciąganych wniosków. Teoretyczna część pracy, w której zdiagnozowano przyczyny oraz okoliczności pustoszenia miejscowości w polskiej części byłych Prus Wschodnich, została napisana w oparciu o źródła pisane i kartograficzne. Autorka zrobiła szeroką kwerendę w kilku archiwach: 1) Archiwum Akt Nowych w Warszawie – zespół dokumentów Ministerstwa Ziem Odzyskanych, 2) Archiwum Państwowym w Olsztynie – dwa zespoły: Urzędu Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Okręg Mazurski oraz Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, a także 3) Archiwum Państwowym w Suwałkach, oddział w Ełku – zespół Starostwa

Powiatowego w Gołdapi. Mgr Majewska powołała się także na wykorzystanie materiałów źródłowych dostępnych w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków (s. 54), jednak nie umieściła tego w bibliografii jako źródeł, ale jako opracowania nieopublikowane. Wykorzystała także zasoby wielu bibliotek oraz Ośrodka (a nie Centrum, jak napisała) Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie. Od 31 maja 2019 r. Ośrodek ten przyjął nazwę Instytut Północny, tak więc, skoro dysertacja chronologicznie sięga do 2020 r. ta zmiana nazwy powinna być przez Autorkę zauważona. Dużą zaletą pracy jest wykorzystanie wielu regionalnych i lokalnych czasopism o charakterze naukowym i popularnonaukowym. Niestety Doktorantka nie napisała jakimi metodami dochodziła do wniosków przy wykorzystaniu wyżej podanych źródeł i publikacji. Zabrakło więc w omówieniu metody analizy dokumentów oraz metody indukcyjnej (od szczegółu do ogółu), co w pracy miało zastosowanie, ale w części teoretyczno-metodologicznej nie zostało wyartykułowane.

Druga część dysertacji – empiryczna – została napisana z wykorzystaniem metod, technik i narzędzi badawczych typowych dla badań historyczno-geograficznych, archeologicznych oraz w ramach interdyscyplinarnych studiów krajobrazowych. Zastosowano studium komparatystyczne materiałów kartograficznych i teledetekcyjnych, z wykorzystaniem metody progresywnej, w której analizę prowadzi się od materiałów starszych ku młodszym. Wykorzystano także metodę kartograficzną, dzięki której zdiagnozowano przestrzenny aspekt wyludnienia. Przy tej metodzie wykorzystano różnorodne techniki, jak hGIS, narzędzi programów GIS oraz aplikacji służących opracowywaniu grafiki wektorowej. Lotnicze skanowanie laserowe (ALS) oraz technologia LiDAR pozwoliły na diagnozowanie struktury materialnej krajobrazu kulturowego. Pomocny był także numeryczny model terenu (NMT) czyli cyfrowy obraz ukształtowania powierzchni Ziemi wygenerowany na podstawie zbioru punktów wysokościowych. Autorka wykorzystowała też program SAGAGIS z użyciem narzędzia *Analytical Hillshading* (s. 316), jednak nie wymieniła go w części teoretycznej, dotyczącej metodyki prowadzenia badań. Podobna uwaga dotyczy wprowadzonej techniki *Topographic Openness – Negative Openness* (s. 318). Wszystkie powyższe techniki i narzędzia badawcze pozwoliły Autorce na oryginalne i wiarygodne wizualizacje badań terenowych. Niezbędne było wykorzystanie źródeł ikonograficznych, jak rysunków i fotografii archiwalnych, pełniących w analizach rolę uzupełniającą. Wielką zasługą Doktorantki są wnikliwe badania terenowe służące identyfikacji pozostałości założeń ruralistycznych oraz weryfikacji wstępnych ustaleń gabinetowych. Badania terenowe zostały przeprowadzone zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami prowadzenia inwentaryzacji

obiektów dziedzictwa kulturowego. Autorka wykonała plany sytuacyjne, przekroje poziome i pionowe, dokumentację fotograficzną oraz opisy techniczne.

Część trzecia to „Społeczno-polityczne tło depopulacji wiejskich jednostek osadniczych obszaru dawnych Prus Wschodnich”. Powstała ona na podstawie kwerendy archiwów i obszernej literatury. Rozdział pierwszy dotyczył mitologizacji przestrzeni zamieszkiwania, czyli percepcji krajobrazu i jego przekształceń materialnych. W ramach tego rozdziału Autorka wyodrębniła następujące podrozdziały: 1) Mitologizacja przyrodniczych elementów krajobrazu, 2) Społeczny kontekst mitologizacji krajobrazu (krajobraz udomowiony i odrzucony), 3) Polityczny kontekst mitologizacji krajobrazu (kreowanie i trwałość mitów).

Dalsze rozdziały tej części dysertacji są już chronologiczne i zaczynają się od migracji drugiej połowy XIX w., poprzez I i II wojnę światową, wielką ucieczkę, próżnię demograficzną, zniszczenia wojenne, wpływ wojska i nowej władzy na wyludnienia, a także zjawiska nasilonej grabieży. Autorka omówiła następnie przesiedlenia, uchodźstwo, ruch wędrowniczy ludności oraz politykę gospodarczą. W tym fragmencie dużą rolę spełniają historyczne i autorskie mapy i fotografie, tabele porównawcze i kartogramy. Wymienić tu można dla przykładu: mapki ukazujące gęstość zaludnienia w poszczególnych powiatach Prus Wschodnich w 1933 r. (s. 76), tabelkę podającą liczbę ludności i gęstość zaludnienia z 1946 r. w porównaniu do 1939 r. (s. 89-90), czy kartogramy ukazujące obszary wyludniające się w polskiej części dawnych Prus Wschodnich w latach 1946-1978 (s. 129).

W tej części pracy, dla lepszego zobrazowania atmosfery tamtych czasów, Doktorantka przywołała relacje ówczesnych mieszkańców spisane w postaci prozy (np. Ernst Wiechert) i wspomnień (np. Zofia Czebieniak, Marion Dönhoff, Wojciech Marek Darski, Lew Kopielew, Ewa Mikosza), a także licznych sprawozdań z zespołu Ministerstwa Ziemi Odzyskanych.

Część czwarta pt. „Rozmieszczenie oraz podstawowe własności krajobrazu wyludnionych miejscowości” składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy to ogólna charakterystyka statystyczna i przestrzenna 839 całkowicie wyludnionych miejscowości, które udało się wstępnie wyłonić, a po weryfikacji zaprezentować w różnych tabelach porównawczych, na kartogramach, kartodiagramach, zarówno czarno-białych, jak i kolorowych. Na uwagę zasługuje chociażby kartogram prezentujący wyludnione miejscowości w obrębie powiatów i gmin z podziałem na jedno- i wielozagrodowe (s. 135, 136), tabela z zaznaczeniem powiatów i gmin z największą liczbą wyludnionych miejscowości (s. 137-138), kartograficzne opracowanie obszaru badań na tle podziału

historyczno-geograficznego (s. 140) oraz na tle podziału administracyjnego całej Polski (s. 146), i kolejna tabela porównawcza prezentująca liczbę wyludnionych miejscowości i obiektów fizjograficznych w województwie warmińsko-mazurskim na tle pozostałych województw w kraju (s. 147). Ta część pracy wzbogacona została o fragmenty historycznych map (arkusz Landsberg i Malga – s. 155), (arkusz Muschaken, Malga, Seebrucken – s. 157), (arkusz Schoenbruch – s. 159), (arkusz Dietrichswalde – s. 170).

W drugim rozdziale zaprezentowano typy wyludnionych miejscowości, w tym: 1) wsie, osady, kolonie i przysiółki, 2) dwory i folwarki, 3) leśniczówki i gajówki, 4) osady młyńskie. Natomiast w trzecim omówiono wyludnione miejscowości w krajobrazach granic i pograniczy. W wyniku badań ustalono, iż największa koncentracja wyludnionych miejscowości znajduje się w obrębie granicy i pogranicza polsko-rosyjskiego oraz w sąsiedztwie granicy reliktovej, tj. z północnym Mazowszem.

W części piątej, będącej efektem kilkuletnich pogłębionych badań terenowych, omówiono „Wybrane składowe pamięci krajobrazu wyludnionych miejscowości”, w tym: 1) zieleni, 2) zagrody, 3) cmentarze, a także 4) krajobrazowe świadectwa przebiegu działań zbrojnych i obiekty militarne. Celem podrozdziału dotyczącego zieleni było określenie rodzajów i kierunków przemian związanych ze zmianami zadrzewienia. Dlatego też przeprowadzono analizę zmian powierzchni zadrzewionej dla przedziału czasowego: lata 20.-40. XX w. i 2019 r. Na potrzeby analizy wyznaczono próbę badawczą stanowiącą 10% ogółu miejscowości niezamieszkałych, określoną metodą doboru losowego. Tak więc do analiz wytypowano 59 miejscowości jednodworczych oraz 20 miejscowości wielozagrodowych. Ich lokalizację zilustrowano na mapie (s. 210). Do analizy komparatystycznej wykorzystano mapy archiwalne oraz aktualne ortofotomapy i zdjęcia satelitarne. Posiłkowano się także Bazą Danych Obiektów Topograficznych oraz multimedialną bazą Banku Danych o Lasach. W efekcie przedstawiono na wizualizacji dla 59 osad jednodworczych zmiany w zadrzewieniu terenu w promieniu 0,5 km od centroidów siedlisk ukazując zadrzewienie istniejące w całym okresie, przyrost powierzchni zadrzewionej oraz ubytek powierzchni zadrzewionej (s. 213-215). Podobne wyniki przedstawiono dla 20 osad wielozagrodowych (s. 219). Autorka wybrała do głębszej analizy folwark Angelika, dla którego opracowała zmiany przekształcania terenu dawnego folwarku w pole uprawne zachodzące zaledwie w przeciągu 10 lat (2007-2017) (s. 221). Przeprowadzone przez Doktorantkę obserwacje terenowe pozwoliły na wnioskowanie, że zieleni wysoka należy do głównych krajobrazowych atrybutów opuszczonych miejscowości. W tym podrozdziale Autorka zastosowała metodę studium przypadku (niestety nie ujęła jej w rozdziale metodologicznym) dla trzech

miejsowości: Petersbruch, Klein Teschendorf (nie rozumiem dlaczego Autorka nie rozszyfrowała skrótu Kl.?) oraz Sperlack (s. 227-235). Dla każdego opracowała dane pomiarowe z lotniczego skanowania laserowego, przekroje wysokościowe przez chmurę punktów, mapy warstwiczne pokrycia terenu na podstawie danych pomiarowych LiDAR, wykorzystując to wszystko do autorskich wizualizacji.

Ciekawe spostrzeżenia wysunęła Autorka badając wyludnione zagrody. Jak pisze: „Są dla obserwatorów zagadką, której rozwiązaniu służy właściwie detektywistyczne podejście oparte na analizie ujawniających się w przestrzeni materialnych skutków procesów, które miały tam miejsce. Pozostały ruiny, przedmioty, zarastające drogi, leżące odłogiem pola, cmentarze. Skarbnice, a jednocześnie strzępy informacji. Rzecz w tym, aby je dostrzec i zebrać, podjąć próbę odczytania tego, co nastąpiło po przerwaniu ciągłości osadnictwa, ale i tego co było przed – jak [ludzie] żyli, czym się zajmowali, jak wyglądały kiedyś, te dziś niezamieszkałe miejscowości?” Na te pytania Anna Majewska spróbowała odpowiedzieć analizując topografię zagród (s. 238-240), architekturę zagród (s. 241-248), charakterystyczne relikty zabudowy (s. 248-257). Cały rozdział wzbogacają liczne ilustracje archiwalne i współczesne, szkice i plany, również kolorowe, a także fragmenty wspomnień hrabiny Marion Dönhoff (s. 255, 256).

Kolejny podrozdział dotyczył cmentarzy, które zostały omówione na podstawie dostępnej literatury, badań komparatystycznych, a także opracowań kartograficznych i schematyczno-rysunkowych. Analizie poddano rozmieszczenie cmentarzy (s. 264-268), położenie obiektów w środowisku geograficznym (s. 268-278), granice i formy przestrzenne miejsc pochówku (s. 278-283), struktury wewnętrzne (s. 283-298). Podobnie jak w poprzednich częściach pracy także tutaj Doktorantka wykorzystwała z dużym powodzeniem własnoręcznie opracowane kartogramy, mapy warstwiczne, diagramy kołowe i wykresy słupkowe oraz liniowe, a także mapy historyczne i obrazowania georadarowe. Ciekawie prezentują się – po raz pierwszy w rozprawie wykorzystane – diagramy kołowe przedstawiające położenie cmentarzy ze względu na ukształtowanie terenu z rozróżnieniem na założenia jednodworcze oraz wielozagrodowe (s. 271). Równie interesujący i dający wiele możliwości interpretacji jest wielokrotny diagram kołowy przedstawiający kształty założeń cmentarnych (s. 280). Trzeci z wielokrotnych diagramów dotyczący pokrycia terenu cmentarzy zielenią wysoką (s. 284). W tej części pracy zastosowano także studia przypadków dotyczące cmentarzy rodowych w miejscowościach: Kullawäldchen (s. 287) i Hochberg (s. 288), cmentarzy wiejskich w miejscowościach: Zielasy/Żelazy (s. 291-293), Jedamki (s. 293-295) oraz Meschkrupchen (s. 296-298).

Ostatni w tej części podrozdział dotyczy krajobrazowych świadectw przebiegu działań zbrojnych i obiektów militarnych. W analizach zastosowano charakterystyczną dla geografii historycznej metodę retrogresywną, według której badacz wychodząc od czasów późniejszych, dokonuje charakterystyki wcześniejszych etapów funkcjonowania m.in. obiektów i jednostek osadniczych. Autorka szeroko zastosowała materiały kartograficzne (w szczególności ortofotomapy), zdjęcia lotnicze oraz pochodne lotniczego skanowania laserowego. Zarejestrowane podczas kartowania terenowego świadectwa XX-wiecznych konfliktów Doktorantka poddała dalszej analizie konstruując m.in. cyfrowe modele opracowane za pomocą technik GIS. W ten sposób analizie poddano fortyfikacje polowe (s. 300-308), obóz jeniecki w Dłutowie (s. 309-319), cmentarze i kwatery wojenne (s. 320-321) oraz ślady likwidacji i dewastacji miejscowości (s. 321-331).

Część szósta to „Podsumowanie i wnioski końcowe”. Anna Majewska omówiła w niej wyniki badań własnych stwierdzając, że „wyludnione wiejskie jednostki osadnicze, znajdujące się w części Prus Wschodnich, która została włączona do Polski po zakończeniu drugiej wojny światowej, są powszechnymi i integralnymi składowymi krajobrazu współczesnych Warmii, Mazur i Powiśla”, a ich pozostałości świadczą o materialnej pamięci krajobrazu. Ślady wyludnionych miejscowości to nośniki informacji o wydarzeniach i procesach, gwałtownych przemianach społecznych i gospodarczych związanych z końcowymi miesiącami ostatniej wojny, migracjami i przesiedleniami ludności, ale także późniejszymi procesami związanymi z szabrownictwem, czy przemianami własnościowymi po 1989 r.

Podjętą problematykę opracowano w konwencji studiów interdyscyplinarnych, a dzięki zastosowanym metodom, technikom i narzędziom badawczym udało się Doktorance odpowiedzieć na postawione we wstępie cele, a także potwierdzić obie stawiane hipotezy. Cel pierwszy: „Zdiagnozowanie przyczyn i okoliczności przerwania ciągłości osadnictwa”, został osiągnięty w trzeciej części rozprawy. W części czwartej zrealizowano cel drugi: „Określenie liczby i typów opuszczonych miejscowości znajdujących się na obszarze badań oraz omówienie przestrzennego wymiaru przerwania ciągłości osadnictwa”. Tutaj także potwierdzono pierwszą hipotezę: „Rozkład przestrzenny wyludnionych miejscowości znajdujących się w części byłych Prus Wschodnich włączonych do Polski w 1945 r. jest nierównomierny”. Trzeci i czwarty cel pracy: „Określenie przyczyn, rodzajów, kierunków, przebiegu oraz stopnia przekształceń relikwów struktur krajobrazowych wyludnionych miejscowości” oraz „Wyszczególnienie, jakiego rodzaju informacje o przeszłości zapisane są w materialnej pamięci krajobrazu zanikających miejscowości” zostały zrealizowane w

wyniku obserwacji przestrzennych i wnikliwych badań terenowych. Ich wyniki zaprezentowane są w części piątej dysertacji. W tym miejscu udało się Doktorantce potwierdzić drugą hipotezę postawioną na początku badań: „Relikty wyludnionych miejscowości jako składowe materialnej pamięci ich krajobrazu stanowią wyjątkowe i bogate źródło informacji, zarówno o dawnym funkcjonowaniu miejscowości jako zamieszkałych jednostek osadniczych, jak również procesów i przekształceń zachodzących po przerwaniu ciągłości osadnictwa”.

Ocena strony edytorskiej rozprawy

Dysertacja napisana została poprawnym językiem polskim, z dużą starannością. Dotyczy to zarówno strony językowej, jak i graficznej opracowania. Przetworzone mapy, opracowania graficzne fotografii własnych oraz archiwalnych, sporządzone specjalnie na potrzeby dysertacji diagramy i tabele, ułatwiają odbiór przekazywanych informacji i świadczą o wszechstronności oraz talencie Doktorantki. W pracy znaleziono jednak błędy edytorskie, interpunkcyjne i ortograficzne, które należałoby w korekcie poprawić:

Błędy merytoryczne:

- s. 17, 19, 20, 22, 23 – w przypisie harwardzkim (E. Kroc 1997) – ma być E. Korc. To samo w bibliografii,
- s. 20 – wydanie pracy E. Sukertrowej miało miejsce w 2015, a nie jak podaje Autorka, w 2010 r.; poza tym nie można porównywać danych dotyczących całych Prus Wschodnich do danych dotyczących tylko Mazur, bez uwzględnienia Warmii będącej częścią składową tej części Prus,
- s. 79 – zła data publikacji książki Wiesława Bolesława Łacha, jest 1970, ma być 1997,
- s. 175 – błędne tłumaczenie miasta Hławka [Pruska] (po niem. Preußisch Eylau, ob. Bagrationowsk w obwodzie kaliningradzkim) na Landsberg, czyli po polsku Górowo Hławeckie,
- s. 247 – źle zapisane nazwisko Richarda Dethlefsena – jest Dethleffen, tak samo w bibliografii (s. 355),
- s. 372 – dwa razy ten sam zapis bibliograficzny (pkt. 538 i 540) przy czym rok wydania 1997 jest błędny.

Błędy logiczne:

- s. 19 – jest „straty spowodowane epidemią dżumy zostały wyrównane w 1740 r.” tu przypis 16, w którym Autorka pisze: „Zygmunt Szultka (2004, s. 151) podaje, że straty wywołane epidemią zostały wyrównane dopiero w 1750 r.” Brakuje zatem informacji, kto podaje tę pierwszą datę?,
- s. 20 – jest: „straty w zabudowie Prus Wschodnich oszacowano na 34 tys. zniszczonych budynków” tu przypis 17, w którym Autorka pisze: „Według Jana Salma łączna liczba znacznie uszkodzonych budynków wynosiła ok. 30 tys., w tym ok. 25 tys. zniszczonych całkowicie (J. Salm 2006, s. 65). W takim razie kto podaje liczbę 34 tys.?,

- s. 119 – najpierw Autorka przywołuje dane z publikacji Marcina Płotka z roku 2011 – 300 tys. Niemców wywiezionych do ZSRR, a następnie dane z publikacji Jana Chłosty z 2004 r. – 60-80 tys. osób; najpierw podaje się dane wcześniejsze, bowiem dane opublikowane później powinny z zasady być bardziej dokładne i lepiej zweryfikowane,
- s. 197 – Autorka powołuje się na analizę materiałów kartograficznych z pierwszych dekad XX w. (przyp. 284) podając w przypisie: Arkusze map *Topographische Karte* z lat 1900-1945; nie ma o tym mowy ani w rozdziale poświęconym źródłom i metodologii, ani w bibliografii; wydaje się, że posłużyła się danymi z opracowanych i dostępnych materiałów dotyczących powiatu piskiego, jednak bez wskazania, za kim podaje takie dane.

Błędy ortograficzne:

- s. 13 – polski – jako kraj powinno być z wielkiej litery (przyp. 8),
- s. 20 – działdowszczyzna powinno być wielką literą, tak jak to zostało zapisane na s. 21,
- s. 72 – jest „ludności Mazurskiej”, ma być z małej litery,
- s. 78 – Mazury jest z małej litery,
- s. 125, 171, 174 – Państwo jest napisane z wielkiej litery, a powinno być z małej,
- s. 150 – jest „w powiecie Braniewskim”, powinno być z małej litery,
- s. 261 – jest Ostruda, zamiast Ostróda (przyp. 309),
- s. 356 – Mazury jest z małej litery,
- s. 356 – nazwisko Piasek jest z małej litery,
- s. 370 – Mazury jest z małej litery.

Błędy stylistyczne i gramatyczne:

- s. 16 – „przeszło we własność”, powinno być „na własność”,
- s. 16 – „od Ryna” powinno być „od Rynu”,
- s. 16 – „w powiecie Iławskim”, powinno być małą literą (przyp. 13),
- s. 18 – „odrębnie etnicznie”, ma być „odrębne etnicznie”,
- s. 22 – jest Gołdapem, ma być Gołdapią.

Błędy edytorskie i literówki:

- s. 16 – brak konsekwencji przy zapisie tłumaczeń ówczesnych nazw polskich na nazwy współcześnie stosowane, tu: „w okolicach Węgoborka (Węgorzewa)” i kilka wersów poniżej ponowne tłumaczenie tego samego: „przy zamku węgoborskim (ówczesne Węgorzewo)”,
- s. 18 – jest „mającą na celu”, powinno być „mająca na celu”,
- s. 55 – jest „od stan rzeczywistego”, ma być „od stanu rzeczywistego”,
- s. 55, 260 – niepotrzebne powtórne tłumaczenie z angielskiego skrótu hGIS (był już na s. 41),
- s. 63 – w tekście głównym jest H. G. Buchholz (s. 63), powinno się używać całych imion, gdy po raz pierwszy powołuje się na daną postać; K. Wajda (s. 73). E. Dziegielewska (s. 112),
- s. 65 – literówka: jest „przez wieku” ma być „przez wieki”,
- s. 71, 77, 85, 100, 101, 102, 104, 105 – brak konsekwencji w zastosowaniu wcięcia akapitowego przy cytacie, w większości brak jest wcięcia, ale tu: jest wcięcie,
- s. 69, 77, 82, 85, 86, 87, 98, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 113, 117, 118, 129, 154, 160, 166, 256, 257, 303 – brak konsekwencji w zapisie noty bibliograficznej po cytacie, tj. czasami jest w przypisie dolnym, czasami na końcu cytatu w nawiasie okrągłym, tu: po cytacie,

- s. 89 – brak tłumaczenia skrótu ZG PZZ po raz pierwszy użytego (Zarząd Główny Polskiego Związku Zachodniego) – odnoszę wrażenie, że Autorka przepisała skrót ze źródła bez wiedzy, co ono znaczy,
- s. 96 – jest „na ternie”, brakuje –e,
- s. 114 – brak konsekwencji w zapisie nazw miast i wsi ówczesnych i współczesnych, np. brak współczesnej nazwy miasta Łuczany (Giżycko), chociaż inne są w wersji polskiej współczesnej – najprawdopodobniej też przepisane ze źródła bez poprawy,
- s. 162 – uwaga jw., ale Autorka do obwodu rastemborskiego dopisuje w nawiasie (kętrzyński), do obwodu suskiego dopisuje (obwód Susz) natomiast do obwodu Łuczany nie ma tłumaczenia co to za miasto,
- s. 163 – uwaga j.w., brak tłumaczenia Rasembork i Ządzbork, ale jest Reszel – brak tu konsekwencji,
- s. 175 – uwaga jw., brak tłumaczenia Węgobork,
- s. 89, 96, 97, 104, 112, 115, 117, 118, 120, 165, 174, 304, 320 – w zapisie przypisów tych samych jeden pod drugim stosuje się skróty: Ibidem lub Tamże; Autorka konsekwentnie w całej pracy powtarza te same przypisy bez zastosowania skrótu,
- s. 125 – dwa razy w tabeli jedno pod drugim podana jest ta sama wielkość 57,642 tys. ludności wiejskiej,
- s. 126 – „zadaniem była odbudowywanie” ma być „zadaniem było odbudowywanie”,
- s. 154 – jest „to z natomiast przede wszystkim”, ma być „to natomiast przede wszystkim”,
- s. 163 – w wersji drukowanej jak i pdf. rycina (55) jest czarno-biała, mimo że Autorka zapisała „czerwoną ramką oznaczono obszar głównych zabudowań folwarcznych”
- s. 163, 171 – kropkę stawiamy za przypisem, a nie przed nim,
- s. 171 – w tekście głównym nie powinniśmy stosować skrótu Min. (jako Ministerstwo) tym bardziej, że kilka wersów wyżej Autorka podaje całą nazwę z wielkiej litery: Ministerstwo Administracji Publicznej; wydaje się znowu, że jest to bezrefleksyjne przepisanie ze źródła,
- s. 171 – w cytacie na końcu Autorka zapisała: [zachowana pisownia oryginalna], choć we wcześniejszych cytatach też jest zachowana pisownia oryginalna, a tej uwagi nie ma,
- s. 181, 186 – brak konsekwencji w podpisie pod fragmentami historycznych map – brakuje miejscowości przypisanej do arkusza, mimo że wcześniej była podawana,
- s. 232, 233, 234, 348 – brak rozwinięcia skrótu Kl. (Klein) przy nazwie miejscowości Kl. Teschendorf, miejscowości Kl. Kanten (s. 237, 348) oraz Kl. Wickerau (s. 245, 348),
- s. 242 – wielka litera I, zamiast małej w przyp. 295,
- s. 253 – skrót imienia (j.) przy nazwisku (Pawłowicz) zapisany został małą literą,
- s. 256 – jest „znaczące granicę”, ma być „znaczącą granicę”,
- s. 266 – przypis (318) bez wyjaśnienia skrótów; przypuszczam, że Autorka nie dotarła do oryginału, tylko podaje to źródło za kimś, tym bardziej, że nie ma o nim mowy w metodologii badań ani w bibliografii,
- s. 277 – inna czcionka (przyp. 332),
- s. 301 – brak konsekwencji w tłumaczeniu nazw miejscowości na współczesne (Ragneta, Darkiejmy), ale jest: Gąbin (ob. Gusiew); nie rozumiem dlaczego jest średnik? Czy to z dwóch różnych relacji? Może o tym świadczyć dwa razy zapisany Gąbin; jeśli tak, to brakuje o tym informacji (przyp. 344),
- s. 304 – brakuje skrótu APO na początku dokumentu (przyp. 353),
- s. 329 – „państwowych gospodarstw rolnych” jest z małych liter, a wcześniej i później zawsze było z wielkich,
- s. 327, 328 – brak rozwinięcia skrótu miejscowości: Gr. (Gross) Schweykowen,
- s. 338 – jest LIDAR drukowanymi literami, choć w całej pracy jest pisany przez i krótkie (LiDAR),

- s. 347 – kropka na początku zapisu bibliograficznego,
- s. 356 – brak kursywy przy tytule (pkt. 133),
- s. 359 – dwa razy ten sam zapis bibliograficzny (pkt. 198 i 201),
- s. 363 – brak drugiej części tytułu publikacji w pkt. 291,
- s. 364 – brak kursywy w tytule (pkt. 313),
- s. 366 – jest „rzeźb y”,
- s. 368 – brak kursywy w tytule (pkt. 417 i 419),
- s. 370 – brak kursywy w tytule (pkt. 471),
- s. 373 – brak kursywy w części tytułu pracy, brak [w:] (pkt. 563).

Błędy interpunkcyjne:

- s. 19 – brak przecinka przed który,
- s. 162 – brak oddzielenia przecinkami tekstu wtrąconego,
- s. 239 – brak zamknięcia nawiasu w przyp. 291,
- s. 322 – brak spacji i nawiasu w przyp. 367,
- s. 342 – brak przecinka przed który,
- s. 342 – jest „dominującym kierunkami”, ma być „dominującymi”,
- s. 375 – brak znaku zamknięcia nawiasu.

Wnioski końcowe

Pracę należy uznać za samodzielne rozwiązanie problemu badawczego przy wykorzystaniu różnych materiałów i badań terenowych, które wymagały od Doktorantki dużego nakładu pracy. Część teoretyczną i empiryczną rozprawy oceniam bardzo wysoko. Na uwagę zasługuje rzetelność w interpretacji wyników prowadzonych analiz i dobre poradzenie sobie z ogromnym ilościowo materiałem, który został odpowiednio zanalizowany i stanowił podstawę do wyciągnięcia wielu ciekawych wniosków i spostrzeżeń.

Uzyskane wyniki są wartościowe pod względem naukowym, natomiast wykazane uchybienia są łatwe do wyeliminowania w toku procesu redakcyjnego. Rolą recenzenta jest zwrócenie uwagi na kwestie dyskusyjne oraz dostrzeżone błędy formalne i merytoryczne, co uczyniłam powyżej. Opisane uwagi należy uwzględnić w przygotowywaniu wyników do publikacji, w zapewne planowanych artykułach naukowych czy monografii podoktorskiej. Sugeruję także przygotowanie monografii popularnonaukowej przeznaczonej dla mieszkańców województwa warmińsko-mazurskiego, szczególnie opisywanych miejscowości. Przyczyni się to zapewne do zwiększenia wiedzy mieszkańców, podniesienia ich świadomości historycznej i kulturowej, a co za tym idzie włączenia utraconego dziedzictwa w krąg dziedzictwa pożądanego i na nowo odkrywanego.

Końcowa ocena pracy jest więcej jak pozytywna – wyróżniająca. Na podstawie powyższego stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Anny Magdaleny Majewskiej stanowi oryginalne dzieło naukowe, a Autorka wykazała się umiejętnością samodzielnego

prowadzenia pracy naukowej. Rozprawa otwiera dalsze kierunki badań nad wyludnionymi miejscowościami polskiej części dawnego obszaru Prus Wschodnich.

Tym samym praca spełnia kryteria i wymogi Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 r. z późn. zm. (Dz. U. z 15 września 2017 r., poz. 1789). Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawnymi dotyczącymi szczegółowego trybu przeprowadzania czynności w przewodach doktorskich, wnoszę do Wysokiej Rady o przyjęcie recenzowanej rozprawy jako wyróżniającej i dopuszczenie Kandydatki do dalszych etapów postępowania przewodu doktorskiego.